

Türk Halkları ve Dilleri: 7

HAKASLAR VE HAKASÇA

MEHMET ÖLMEZ

1. KISACA HAKAS TARİHİ VE HAKASLAR

Esas olarak geçen yüzyılda Abakan Türkleri olarak adlandırılan Hakaslar çeşitli ağız ve lehçeleri konuşan Güney-Sibiryalı Türk halklarının bir bölümüdür. Doğu-Sibiryanın güneyinde yaşayan Hakaslar Sagay, Kaça, Beltir, Şor Türklerinden oluşur, Hakasça da bunların ortak yazı dilinin adıdır. Kaynaklardaki bilgiler Hakas halkının içindeki çeşitli toplulukların Türkleşmiş Ket ve Samoyedler olduğu doğrultusundadır.

17-18. yy. arası Rus egemenliğine geçen bölge, 19. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyasının sürgün bölgesi haline gelir. 1917-1919 arası Rusyadaki karışıklıklardan etkilenir, geçici yönetimlere sahne olur. 1923'te ulusal bir birlik, 1925'te bölge, 2 Ekim 1930'da da Hakas özerk bölgesi kurulur.

Hakas nüfusu 1939 sayımına göre 52.000'dir. 1959'da ise 56.600 olan nüfusun 40.000'ini Hakaslar oluşturmaktadır. Ülkede Hakasların dışında Ruslar, Ukraynalılar ve Tatarlar yaşar. Tabii Hakas özerk bölgesi dışında, Krasnoyarsk ve Tuvada da Hakasların yaşadığını belirtmek gerekir. 1989'da ise Hakasça konuşanların toplamı 81.428'dir.

Yüzölçümü 61.900 km² olan Hakas bölgesi, Minusinsk ve Çulım-Yenisey havzası, güneyde de Kuznets Alatau dağları arasındadır. Güney-doğusunda Batı Sayan dağlarının kuzey yamaçları yer alır. Sekiz yönetim bölgesinden (rayon) oluşan ülkede beş büyük şehir bulunur. Sert kara iklimine sahip olan Hakas bölgesinde hava değişken bir nitelik gösterir. Önemli ırmakları Yenisey ve onun kolu olan Abakan'dır. Üretim kaynakları arasında başlıca sanayi, tarım, maden (taşkömürü vb.) ve orman ürünleri sayılabilir.

2. HAKASÇA

Gerçekte tek bir dilden veya lehçeden oluşmayan Hakasça bölgede konuşulan dillerin birisi Abakan-Sagay lehçesinin esas alınmasıyla oluşturulur. Bu dil ve lehçeler tam bir birlik göstermezler. Yazı dilinde her lehçeden yararlanırsa da Sagay ve Kaça ağırlıklıdır. 1920'lerde 12.000 konuşuru olan Beltir lehçesi 1960'lara gelindiğinde hemen tümüyle "Sagayca"laşmıştır. Hakasçanın önemli lehçeleri Sagay, Kaça, Kızıl ve Şordur.

Güney-Sibiryadaki Türk dillerine ait ilk metinler Castrén'in çalışmalarıyla ortaya konmuştur. Daha sonraları Radloff'un hazırladığı *Proben*'in I, II ve IX. ciltlerinde Şorcaya, Sagaycaya, Kaça lehçesine ait metinler yayımlanır. Bunu Katanov'un çalışmaları izler. 1944'te *Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel İnceleme Kurumu*'nun (Tilniñ, literaturanın paza istoriyanıñ nauçno-issledovatel'skay institudı) kuruluşuyla Hakasça incelemeleri yoğunlaşır.

Hakas adına gelince, Çin kaynaklarında Kırgız adının yazılışından bir veya bir

kaçımın yanlış olarak Hakaslara dayandırılmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekte bu adı Hakaslara tam olarak kim vermiştir, açık değildir. Çin kaynaklarındaki yanlış yorumlanan adlarsa Menges'e göre büyük olasılıkla 黠戛斯 *xiá-jíá-sí* (ɣə:t-kə:t-si) veya 轄戛斯 *xiá-jiá-sí* (ɣə:t-kə:t-si) yazımlarıdır. Menges ayrıca *Hakas* için Joki'nin **paq+az* (**paq* < Çin. **b'ak* → *bo* 白 'ak, beyaz' + *az* 'kavim adı) şeklinde bir açıklama yaptığını da belirtir (1956; 166-167. s.). P. Golden ise Kızlasov'un düşündüğü bir olasılığı ekler: Bu ad Samoyed dillerindeki *kas* ~ *has* "insan" anlamındaki sözcükle ilgili olmalıdır (413 s.).

1929'lara gelene değin araştırmacıların ve misyonerlerin düzenledikleri alfabelerle yazılan Hakasça 1929'dan sonra Latin esaslı bir alfabeyle yazılmaya başlanır. 1939'dan sonra da SSCB sınırları içinde bulunan tüm Türk halklarına olduğu gibi Hakaslara da Kiril esaslı alfabe kabul ettirilir. 1926'dan beri de düzenli olarak Hakasça gazete, dergi ve kitaplar yayımlanmaktadır.

Menges sınıflamasında Hakasçayı Güney-Sibir'in orta bölümüne sokar. Şor ve Abakan (Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir) lehçelerinden oluşur. Kızıl ağzı kuzeyde Saral bölgesinde, Kaça orta kesimde, Üst-Abakan'ın kuzeyinde, Sagay yine orta kesimde, Üst Abakan'ın güneyinde, Koybal doğuda, Altay ve Beya bölgelerinde, Beltir Güney-Taştıp bölgesinde ve Şor da Kuzey-Taştıp bölgesinde konuşulur. Hakasça, ET söziçi ve sonu *-d-*, *-d* ünsüzünün *-z-*, *-z* oluşuyla Sarı Uygurcaya yakındır. Sözsönu *-g* ünsüzünü koruması ve öteki özellikleriyle yine Sarı Uygurca ve Tuvacaya yakındır.

3. SEÇİLMİŞ KAYNAKLAR

ARAT, R.R. 1994: *Güney Sibiry Türkçesi Metinleri*, Yay. O. F. Sertkaya, Ankara.

BASKAKOV, N. A. - A. İ. İnkijekova-Grekul 1953: *Хакасско-русский словарь [Hakassko-russkij slovar]*, Moskva.

BASKAKOV, N. A. 1975: *Грамматика хакасского языка [Grammatika hakasskogo yazıkı]*, Moskva.

GOLDEN, P. B. 1992: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden.

KARPOV, B.G. 1966: "Hakasskiy yazık", *Языки народов СССР: II Тюркские языки*, [Yazıkı narodov SSSR, II Tyurkskiye yazıkı], Moskva, 428-445. s.

PRİTSAK, O. 1959. "Das Abakan- und Çulymtürkische und das Schorische: A. Das Abakantürkische", *PhTF I*, 598-622, Wiesbaden.

RADLOFF, W. 1868: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, II. Theil, Sanktpeterburg.

MENGES, K. H. 1955-56: "The South-Siberian Turkic Languages, I", *CAJ I*: 107-136; *II CAJ II*: 161-175. — 1968: *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden.

STACHOWSKI, M. 1995: "Etymological Studies on Khakas Food Names", *Folia Orientalia*, 31: 147-161.

4. ALFABE VE KULLANILAN YAZIÇEVİRİMİ

А а	а	Ж ж	ж	Н н	н	У у	у	Щ щ	şç
Б б	b	З з	z	Ң ң	* ɲ	Ў ў	ü	Ъ ъ	<i>ayırma</i>
В в	v	И и	i	О о	o	Ф ф	f	Ы ы	ı
Г г	g	І і	ı	Ө ө	ö	Х х	ħ, h	Ь ь	<i>inceltme</i>
Ғ ғ	ğ	Й й	y	П п	p	Ц ц	ts	Э э	e
Д д	d	К к	k	Р р	r	Ч ч	ç	Ю ю	yu
Е е	ye, e	Л л	l	С с	s	Ҷ ҷ	** c	Я я	ya
Ё ё	yo	М м	m	Т т	t	Ш ш	ş		

*1962'ye değin ɲ için нь kullanılır. **1946'ya değin c için j ve ğ kullanılır.

5. SESBİLGİSİ

5.1. Ünlüler: Çoğu Türk dili gibi Hakasça da ünlüler konusunda oldukça koruyucu bir dildir. Asıl değişiklikler ses grupları ve ünsüzlerdedir. Ünlüler açısından önemli değişiklikler ise ET *e, é* ve *i* ünlüleri açısından söylenebilir. Buna göre bugün Hakasçada dokuz ünlü vardır, bunlar *a/e, u/i, i, o/ö, u/ü* ve bunların uzun şekilleri olan *ā/ē, ī/ī, ō/ō,* ve *ū/ū* dür.

5.1.1. Hakasçada *a* ünlüsünde önemli bir değişiklik görülmez: ET *ağır* “ağır” = Hak. *aar*; ET *açı-* “acımak, ağrımak” = Hak. *açı-* “acılışmak, ekşimek”; ET *arığ* “koru, ağaçlık” = Hak. *arığ*; ET *at* “ad, isim” = Hak. *at*.

5.1.2. ET *ı* ünlüsünde değişiklik olmamıştır: ET *ır* “türkü, şarkı” = Hak. *ır*; ET *ırak* “uzak, ırak” = Hak. *ırah*; ET *arığ* “arı, temiz” = Hak. *arığ* (II); ET *arık* “arık, zayıf” = Hak. *arık*.

5.1.3. ET *o* ünlüsünde değişiklik görülmez: ET *yol* “yol” = Hak. *çol*; ET *yok* “yok” = Hak. *çoh*; ET *ol* “o” = Hak. *ol*; ET *oñ* “sağ” = Hak. *oñ*; ET *oğul* “oğul, evlat” = Hak. *ool*; OT *koyıg* “koyu” = Hak. *hoyıg*; OT *koşuğ* “şiiir, şarkı” = Hak. *hozıg* “ekleme”.

5.1.4. ET *u* ünlüsünde pek bir değişiklik görülmemekle birlikte çeşitli durumlarda daralma görülür: ET *yun-* “yıkanmak, yunmak” = Hak. *çun-*; ET *kur* “kuşak” = Hak. *hur*; ET *kuş* “kuş” = Hak. *hus*; ET *sub* “su” = Hak. *su*; ET *uluğ* “yüce, büyük” = Hak. *uluğ*; ET *uya* “yuva” = Hak. *uya*; ET *buz-* “bozmak, yıkmak” = Hak. *pus-*.

5.1.5. ET *e/é* ünlüsü standart yazı dilinde ilk hecede düzenli olarak *i*'ye dönüşür, ikinci hecede genelde kendini korur: ET *eb* “çadır, ev; karargah” = Hak. *ib* “çadır, yurt; ev”; ET *egri* = Hak. *igir*; ET *étel-* “yapılmak, edilmek” = Hak. *idil-*; ET *ebir-* “evirmek, çevirmek” = *ibir-*; ET *emişik* “kapı” = Hak. *izik* (< *işik* ?); ET *én* “en, genişlik” = Hak. *in*; ET *én-* “inmek” = Hak. *in-*; ET *em* “ilaç” = Hak. *im*; ET *esür-* “sarhoş olmak” = Hak. *izür-*; şu örneklerde *ö* olur: ET *eçkü* “keçi” = Hak. *öski*; ET *etük* “çizme, bot” = Hak. *ödik* “ayakkabı”; ET *bedük* “büyük” = Hak. *pözük*.

OT *ege-* “eğelemek” = Hak. *ige-* “kesmek, eğelemek”; ET *yürek* “yürek, kalp” = Hak. *çürek*; OT *etek* “etek” = Hak. *idek*; ET *inek* “inek” = Hak. *inek*; bir-iki örnekte sözbashi *e-* kendini korur: ET *eg-* “eğmek, hükmet” = Hak. *eg-*; OT *elik* “dağ keçisi” = Hak. *elik*; ET *em-* “emmek” = Hak. *em-*; ET *sekri-* “sıçramak,” = Hak. *segir-*.

5.1.6. ET *i* ünlüsü düzenli olarak kısa bir *i* *sesine*, *i*'ye dönüşür: ET *irin* “irin” = Hak. *irir* “irin, sümük”; ET *in* “in, mağara” = Hak. *in*; ET *kışı* “kişi, insan” = Hak. *kizi*; ET *kir-* “girmek” = Hak. *kir-*; ET *elig* “elli” = Hak. *ilig*.

Kimi örneklerde de gerileyici benzeşmeyle yuvarlaklaşma görülür: ET *tilkü* “tilki” = Hak. *tülgü*; OT *kişe-* “(at) bağlamak, bukağılamak” = Hak. *küze-* “(bukağılı atla) gece yola çıkmak”, ama aynı eylemden *i* ile *kizen* “zincir” sözü de görülür.

5.1.7. ET *ö* ünlüsünde değişiklik görülmez: ET *öñ* “renk; güzellik, görünüş” = Hak. *öñ*; ET *ölüg* “ölü” = Hak. *ölig*; ET *örti* “ateş” = Hak. *ört*; ET *köni* “doğru, düz; dürüst” = Hak. *köni*; ET *köm-* “gömmek” = Hak. *köm-*; ET *köküz* “göğüs” = Hak. *kögis*; ET *köpik* “köpük” buradan Hak. *köbikten-* “köpüklenmek”; OT *börk* “börk, başlık” = Hak. *pörük*; ET *tök-* “dökmek” = Hak. *tök-*; ET *söz* “söz” = Hak. *sös*; ET *töl* “soy, kuşak” = Hak. *töl*; ET *köz* (OT) “köz, ateş” = Hak. *kös*; ET *ö* → Hak. *ü*: ET *ögren-* = Hak. *ügren-*.

5.1.8. ET *ü* ünlüsünde ilk hece sonrası daralmalar dışında esas olarak değişiklik görülmez: ET *uç* “uç” = Hak. *üs*; ET *üçün* “için” = Hak. *üzün*; ET *üt* “delik” = Hak. *üt*

(I); ET *ülüş* “pay, hisse” = Hak. *ülüş*; ET *süt* “süt” = Hak. *süt*; ET *kümüş* “gümüş” = Hak. *kümüş*; ET *küz* “güz, sonbahar” = Hak. *küs*; ET *küntüz* “gündüz, gündüz vakti” = Hak. *küntüs* “öğle”, *kündes* “gündüs”; OT *bük-* “bükmek” = Hak. *pük-*; ET *kül-* “gülmek” = Hak. *kül-*; ikinci hece ve sonrası: ET *tökül-* “dökülmek” = Hak. *tögil-*; ET *bölük* “bölüm, kısım” = Hak. *pölik*; ET *küdegü* “güveyi” örneğinde de daralma görülür: Hak. *küzö*.

5.2. Ünsüzler: Ünlüler konusunda ET’ye göre fazla bir değişiklik göstermeyen Hakasçanın ünsüzleri için bunu söyleyemeyiz. Özellikle sözbaşı ünsüzleri değişkenlik gösterir. Söziçinde ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi ve sözsonunda da ET’den gelen -g ünsüzlerinin korunması, d’nin z oluşu, çeşitli benzeşmeler ve büzölmeler Hakasçanın belirleyici özelliklerindedir.

5.2.1. Sözbaşı b ünsüzü düzenli olarak ötümsüzleşir ve p’ye döner: ET *bağ* “bağ” = Hak. *pağ*; ET *basıg* “bir tür vergi (Uyg.)” = Hak. *pazıg* “basım, basma, basınç”; ET *bay* “zengin” = Hak. *pay*; OT *bayu-* “zenginleşmek, zengin olmak” = Hak. *payı-*; ET *basut* “destek, yardım” = Hak. *pazıt* “adım, basma”; ET *bar* “var” = Hak. *par*; ET *baş* “baş, kafa” = Hak. *pas*; ET *bér-* “vermek” = Hak. *pir-*; ET *bol-* “olmak” = Hak. *pol-*.

Söziçi ve sonunda ise ET b sesi iki ünlü arasında b’dir; bir ünlüden sonra, ötümlülerden önce yine b, ötümsüz ünsüzden önce ise p’dir; ET *eb* = *ib*; ET *eble-* “evlenmek”, MK *evlen-* = Hak. *iblen-* “evlenmek, ev/aile sahibi olmak”; OT *çavlıg* “ünlü” = Hak. *sablıg*; ET *tebi* “deve” = Hak. *tibe*; ET *kabış-* “kavuşmak, birleşmek” = Hak. *habıs-*; ET *evçi* ~ *ebçi* “kadın” = Hak. *ipçi*.

5.2.2. ET p sesi için de benzer şeyleri söyleyeceğiz, söziçinde ötümlüleşirken sözsonunda kendini korur: ET *apa* “ata, atalar, büyükler” = Hak. *aba*; OT *yapıl-* “örtülmek, kapatılmak” = Hak. *çabil-*; ET *tapıg* “saygı, hizmet” = Hak. *tabıg* “bulma”; ET *yavaş* “yavaş, sakin” = Hak. *çabıs*; ET *alp* “alp, kahraman” = Hak. *alıp*; OT *sap* “sap” = Hak. *sap*; ET *köp* “çok” = Hak. *köp*; ET *tüp* “dip, esas, temel” = Hak. *tüp* “dip, aşağı, alt”; ET *tep-* “tekmelemek, tepmek” = Hak. *tep-*.

5.2.3. ET ç ünsüzü sözbaşı ve sözsonunda s olurken, söziçinde kendini lehçelere göre ya korur ya da z olur, ötümlü ünsüzler komşuluğunda ise c’ye dönüşür: ET *çöp* “çöp” = Hak. *söp*; OT *çoçuk*, Kıpçakça (XIII. yy.) *çoçka* “domuz yavrusu” = Hak. *sosha*; ET *çay* (< Çin ?) “çan, zil” = Hak. *say*; OT *çak* “tam, tam olarak” = Hak. *sah* (II) “sanki, şöyle ki”; ET *çın* (< Çin. 真 *zhen*) “gerçek” = Hak. *sın*.

ET *açuk* “açık” = Hak. *açuh*; ET *açıl-* “açılmak” = Hak. *açıl-* ~ *azıl-*; GT *ağça* “para” = Hak. *ağça*; ET *ança* “o kadar, öyle” = Hak. *anca*, ET *ığaç* “ağaç” = Hak. *agas*; ET *aç-* “açmak” = Hak. *as-*, fakat eylemlilik eki -*arga* ile: *azarga*; ET *küç* “güç” = Hak. *küs*.

5.2.4. ET -d-, -d ünsüzü Hakasçada z olur; bu z ünsüzü bir ünlü bir ünsüz arasında ve söz sonunda ötümsüzleşerek -s ünsüzüne döner: ET *adıg* “ayı” = Hak. *azıg*; ET *adgır* “aygır” = Hak. *ashır*; ET *adır-* “ayırarak” = Hak. *azır-*; ET *eder* “eyer” = Hak. *izer*; ET *yıdıg* “kokmuş, çürük” = Hak. *çızıg*; ET *ed* “mal, eşya” = Hak. *is*; ET *yıd* “koku” = Hak. *çıs*; ET *kadıñ* “kayın ağacı” = Hak. *haçın*; ET *ked-* “giymek” = Hak. *kis-* (II) [kizerge]; ET *kudruk* “kuyruk” = Hak. *huzuruh*.

5.2.5. ET t ünsüzü Hakasçada sözbaşında kendini korurken söziçinde ötümlüleşerek d- olur: ET *ül* ~ *tıl* “dil” = Hak. *tıl*; ET *tış* “diş” = Hak. *tıl*; ET *tağ* “dağ” = Hak. *tağ*; ET *tal* “dal” = Hak. *tal*; ET *tay* “tay” = Hak. *tay*; ET *temir* “demir” = Hak. *timür*.

ET *altu* “6” = Hak. *altu*; ET *altun* “altın” = Hak. *altun*; ET *artuk* “artık, fazla, çok” = Hak. *artuh*; ET *ata-* “adlandırmak” = Hak. *ada-*; ET *otuy* “odun” = Hak. *oduy*; ET *açıt-* “acıtmak” = Hak. *açıt-* [açıdarga]; ET *art-* “artmak, çoğalmak” = Hak. *art-*; ET *at* “ad, isim” = Hak. *at* (I); ET *tört* “4” = Hak. *tört*; ET *ot* “ot” = Hak. *ot*; ET *tutuğ* “tutma” = Hak. *tudıg*; GT *tütünlüg* “tütünlü” = Hak. *tüdünnig*;

5.2.6. ET *g* ünsüzü söziçinde kimi örneklerde, özellikle ek başında ve sözsonunda kendini korur; söziçinde iki ünlü arasında genelde düşer ve kendinden önceki ünlünün uzamasına yol açar:

ET *kergek* “gerek” = Hak. *kirek*; ET *ağıl* “ağıl” = Hak. *aal* “köy”, ET *ağır* “ağır” = Hak. *aar*; ET *ağız* “ağız” = Hak. *aas*; ET *sogık* “soğuk” = Hak. *sook*; ET *yıgil-* “yığılmak” = Hak. *çul-*; ET *yigit* “genç” = Hak. *çit*; ET *yogun* “yoğun, kalın” = Hak. *çoon*.

ET *agrıg* “ağrı, hastalık” = Hak. *agırıg*; ET *ıgaç* “ağaç” = Hak. *agas*; ET *agar-* “ağarmak” = Hak. *agar-*; ET *kög* “müzik” = Hak. *kög* (ama *köö çok* “neşesiz, neşesi yok” < *kögi yok*), ET *kanıg* “katı, sert” = Hak. *hatıg*; ET *kurug* “kuru” = Hak. *hurug*; ET *açıt-* “acıtmak, acılaştırmak” = Hak. *açıtıu* “maya”, ET *adgır* “aygır” = Hak. *ashır*.

5.2.7. ET *k/ç* ünsüzü sözbaşında ön ünlülerden önce kendini korurken art ünlülerden önce *h* ünsüzüne dönüşür, yine kimi örneklerde söziçinde de ötümsüzlerden önce *h* olur. Söziçinde iki ünlü arasında ise ötümlüleşerek *g* olur, söz sonunda kendini korur:

ET *qazan* “kazan” = Hak. *hazan*; ET *qamçı* “kamçı” = Hak. *hamcı*; ET *kanat* “kanat” = Hak. *hanat*; GT *qoyan* “tavşan” = Hak. *hozan* (< **qodan*); ET *kızart-* “kızartmak” = Hak. *huzart-*; OT *kuçak* “kucak” = Hak. *huçah*; ET *kir* “kir, çamur” = Hak. *kır*; ET *kiçig* “küçük” = Hak. *kiçig*; ET *köpik* “köpük” = Hak. *köbik*; ET *kötür-* “kaldırmak, yükseltmek” = Hak. *ködır-*; ET *köl* “göl” = Hak. *köl*; ET *kemi* “gemî” = Hak. *kime*.

ET *akın* “akın, sel” = Hak. *agın*; ET *arqa* “arka, sırt, destek” = Hak. *arğa*; ET *sekiz* “8” = Hak. *sigıs*; ET *sakıs* “düşünce, kaygı” = Hak. *sagıs*; ET *sakın-* “kaygılanmak, düşünmek” = Hak. *sagın-*; ET *ak* “ak, beyaz” = Hak. *ah*; ET *ak-* “akmak” = Hak. *ah-*; ET *kaşuk* “kaşık” = Hak. *hazıh*.

5.2.8. ET *l* ünsüzü ünlülerden ve *b, l, r, y* ünsüzlerinden sonra, sözsonunda kendini korurken *m, n, s, t* ünsüzlerinden sonra ya *n* ya da *t* olur: ET *ala* “ala, karışık” = Hak. *ala*; MK *evlen-* “evlenmek” = Hak. *iblen-*; ET *il-* “bağlamak” = Hak. *il-*; ET *yl* “yıl, sene” = Hak. *çıl*; ET *altun* “altın” = Hak. *altınna-* < *altınla-* “altınlaşmak”; ET *emle-* “tedavi etmek” = Hak. *imne-*; ET *atlıg* “adlı” = Hak. *attıg*; ET *küçlüg* “güçlü” = Hak. *küstüg*; ET *edlig* “zengin” = Hak. *istüg*; Hak. *ağ* “av” buradan *ağna-* “avlamak” < *ağla-*.

5.2.9. ET döneminde sözbaşı *b-* ünsüzünden gelişen *m-* ünsüzü Hakasçada da *m-* olarak yaşar; söziçi *m* ünsüzü iki ünlü arasında kendini korurken, bir ünlü bir ünsüz arasında dudak patlayıcısı *p*’ye döner, sözsonunda kendini korur: ET *men* “ben” = Hak. *min*; ET *miş* “bin” = Hak. *muş*; ET *muygak* “dişi geyik, maral” = Hak. *muygak*; ET *müyüz* “boynuz” = Hak. *müüs*. ET *aş-* “geçmek, aşmak” = Hak. *aspah* “dağ geçidi” (< *aşmak*); ET *adrul-* “ayrılmak” = Hak. *azırılbas* “ayrılmaz” (< *adrılmaz*); ET *alım* “alma, alış-veriş” = Hak. *ahm* “borç, görev”; ET *kum* “kum” = Hak. *hum*.

5.2.10. ET *n* ünsüzü söziçi ve sözsonunda kendini korur: ET *akın* “akın, sel” = Hak. *agın*; ET *karın* “karın” = Hak. *harın*; ET *anıñ* “onun” = Hak. *anıñ*; ET *én-* “inmek” = Hak. *in-*; OT *eniş* “iniş” = Hak. *iniş* “dağ yamacı, iniş”; ET *köni* “doğru” = Hak. *köni*;

ET *ne* “ne” = Hak. *nime* (< *neme*).

5.2.11. ET *η* ünsüzü sözsonunda korunurken söziçinde düşebilir: ET *yenik* “hafif” = Hak. *niik*; ET *yēη* “yen, elbisenin kolu” = Hak. *niη*; ET *iηir* “akşam kızılığ/karanlığı” = Hak. *iir*; ET *eη* “en, pek” = Hak. *iη*; MK *yeη-* “yenmek” = Hak. *çiy-*; ET *siηek* “sinek” = Hak. *seek*; ET *sūηük* “kemik” = Hak. *sōök*; ET *siηir* “sinir” = Hak. *siir*.

5.2.12. ET *r* ünsüzü genel olarak kendini korur: ET *aķru* “sakin sessiz” = Hak. *āgrin* < *aķrun*; ET *ara* “ara” = Hak. *ara*; ET *arta-* “bozulmak” = Hak. *arda-*; ET *arüt-* “temizlemek” = Hak. *arüt-*; ET *ķarın* “karm” = Hak. *harın*; ET *ört* “ateş” = Hak. *ört*; ET *tamur* “damar” = Hak. *tamur*; ET *tar* “dar” = Hak. *tar*; ET *bir* “1” = Hak. *pīr*.

5.2.13. ET *s* ünsüzü sözbaşı ve sözsonunda kendini korurken söziçinde iki ünlü arasında ötümlüleşerek *z* ünsüzüne dönüşür: ET *saķıy* “düşünce, kaygı” = Hak. *sağıs* “akıl”; ET *sat-* “satmak” = Hak. *sat-*; ET *sal-* “salmak, bırakmak” = Hak. *sal-*; ET *sariğ* “sarı” = Hak. *sariğ*; ET *sēzik* “şüphe” = Hak. *sizik*; ET *ısr-* “ısırmak” = Hak. *ızır-*; ET *asıra-* “beslemek” (< Mo.) = Hak. *azıra-*; GT *as* “as, kakım” = Hak. *as*.

5.2.14. ET söziçi *ş* ünsüzü iki ünlü arasında ötümlüleşerek *z* ünsüzüne, söz sonunda ise ötümsüz *s* ünsüzüne dönüşür: ET *aş-* “aşmak” = Hak. *as-*; ET *alış-* “karşılıklı almak” = Hak. *alıs-*; GT *okşaş* “benzer = Hak. *ohsas*; ET *aş* “aş, yiyecek” = Hak. *as*; ET *boş* “boş” = Hak. *pos*; ET *bış-* “pişmek, olgunlaşmak” = Hak. *pıs-*; ET *aş-* “aşmak” buradan Hak. *azı ğ* “daş geçidi” < *aşı ğ*; ET *al-* “almak” buradan Hak. *alızı ğ* “değişme” < *alışı ğ*.

5.2.15. ET *y* ünsüzü sözbaşında kurallı olarak *ç-*’ye dönüşür: ET *yağ* “yağ” = Hak. *çağ*; ET *yay* “yaz” = Hak. *çay*; ET *yāruk* “ışık” = Hak. *çarıh*; ET *yol* “yol” = Hak. *çol*; ET *yan-* “yanmak” = Hak. *çan-*; ET *yılı-* “ısımmak” = Hak. *çılı-*.

Bir kısım örnekte, özellikle geniz sesi *n/η* ya da *g* bulunduran sözcüklerde *n*’ye dönüşür: ET *yanak* “yanak” = Hak. *naah*; ET *yağmur* “yağmur” = Hak. *naymur*; ET *yan-* “dönmek, geri dönmek” = Hak. *nan-*; ET *yemiş* “yemiş, karşılık” = Hak. *nimis*; ET *yumurtıa* “yumurta” = Hak. *nımurha*; GT *yomak* “anlatı, öykü” = Hak. *nımah*.

ET *y* ünsüzü söziçinde ve sözsonunda kendini korur: GT *aytış* “konuşma” = Hak. *aydıis*; ET *ay* “ay” = Hak. *ay*; GT *ayran* “ayran” = Hak. *ayran*; ET *soy-* “soymak” = Hak. *soy-*; ET *ayaz* “açık/bulutsuz hava” = Hak. *ayas*.

5.2.16. ET *z* ünsüzü söziçinde iki ünlü arasında kendini korur, ancak bir ünlü bir ünsüz arasında ve sözsonunda ötümsüz *s* ünsüzüne dönüşür: ET *azı ğ* “azı dişi” = Hak. *azı ğ*; ET *azık* “azık” = Hak. *azıh*; ET *adğır* “aygır” = Hak. *ashur* ~ *ahsır* < **azğır*; ET *az-* “yoldan çıkmak” = Hak. *as-* “yolunu yitirmek”; ET *kaz-* “kazmak” = Hak. *has-*; ET *söz* “söz” = Hak. *sös*; ET *tuz* “tuz” = Hak. *tus*; ET *köz* “göz” = Hak. *kös*.

5.2.17. ET *ny* ünsüzü ise *y* olarak görülür: ET *ķüny-* “yanmak” = Hak. *köy-*; ET *ķony* “koyun” = Hak. *hoj*.

6. YAPIBİLGİSİ

Yapıbilgisi açısından Tuvacayla belirli bir noktaya kadar ortaklık gösterirse de ayrıldığı yönler de çoktur. Yer darlığı nedeniyle değinilemeyen bu bölüm için Tuvaca (ÇTD, 95) ile şu an baskıda olan *Hakasça Etimolojiler I* adlı çalışmamıza bakınız.

7. SÖZ VARLIĞI

Hakasça da Tuvaca gibi sözvarlığı açısından oldukça eskicil bir dildir. Eski

Türkçede bulunup da öteki Türk dillerinde bulunmayan kimi sözcükler bugün Hakasçada yaşamaktadır. Türkçe öğelerin dışında Moğolca ve son yüzyıllarda da Rusça sözcükler Hakas lehçelerine girmiştir. Ayrıca kaynaklarda bölgedeki kimi Samoyed ve Ket dilleriyle de karşılıklı sözcük alış-verişi olduğu belirtilir.

ET öğeler: *çayha-* “sallanmak” < Uyg. *yayka-*; *çölen-* “dayanmak, destek almak” < Uyg. *yölen-*; *tnlıg* “ruh, can” < Uyg. *tn* “nefes, can” ve buradan Hak. *tnnıg* “canlı” < Uyg. *tnlıg*; *körtik* “kar fırtınası” < ET (Uyg.) *kürtük* (-ö- ?); *küze-* “(atı bukağılayarak) yola çıkarmak” < ET (Uyg.) *kişe-*; *kazır* “despot, tiran” < ET *kadır* “vahşi”; *silig* “güzel, hoş” < ET (Uyg.) *silig*; *çuğa* “ince, yufka” < ET *yuyka*; *çızı-* “kokmak, çürümek” < ET (Uyg.) *yıdı-*; *puluş* “köşe, bucak, yön” < ET *buluş*.

Moğolca: *abızın* “gelin” < Mo. *abisun*; *hurağan* “kuzu” < Mo. *qurağan*; *ilbek* “çok” < Mo. *elbeg*; *alci* “aşık kemiği” < Mo. *alçu*; *iree* “acı, ıstırap” < Mo. *eregü ~ eregüü*; *sıray* “yüz, çehre, görünüş” < Mo. *çiray*, *töle-* “ödemek” < Mo.

Bunların dışında doğrudan ya da dolaylı yollarla Hakasçaya geçmiş olan Arap, Rus ve Çin kökenli sözcükler de vardır. Bunlardan bugün için sayı olarak çoğunlukta olanlar Rusça olanlardır. Burada Rusça olmayan örneklerle yer vermekle yetiniyoruz: *amal* “hareket, davranış, amel” << Ar. *عمل* ‘*amal*; *arağa* “içki, alkollü içki” << Ar. *عرقى* ‘*araki*; *huday* “Tanrı” << Far. *هدا* *hudā*; *çon* “halk, toplum” < Mo. *con* (< Çin. 村 *cūn* “köy” (Räsänen, VEWT 127b; Eski Çince *ts^hun*, *ts^hwən*, Pulleyblank); *kög* “neşe, sevinç” < ET (Uyg.) *küg* < Çin. 曲 *qū* “şarkı, oyun, şiir” (Eski Çince *k^huawk* Pulleyblank).

8. METİN

(Radloff, *Proben* II, 1. sayfadan)

Аi Мөкө

İki қарандас пәрә тунмазы,
адазы чоғул, ицәзі чоғул,
ицәргә табак чоғул,
кәзәргә кәп чоғул,
сәиннә. сарғаи чип чадыр.
Пәцәзі тунмә айт-чадыр:
“Үш чыл үш часка чәттрә
азраб-алдым сәни, тунмам,
сәиннәбилә. сарғаибыла;
чабын сәиннә чоғул,
парчан казыб-алдым,
чабын сарғаи чоғул,
парчан казыб-алдым;
рақ парарға корқ-чарбын,
кыс кизи бин.
Үш часка чәткән кизи
позың аңнап пар!
тағда кыл сал!” тәдир.*

*Radloff: тәдир ** Radloff: түмүнү, hepsini

Аy Мөкө

İki қарандас пеце тунмазы,
адазы чоғул, ицезі чоғул,
ицеге табак чоғул,
кезерге кеп чоғул,
сеңне. сарғай чип чадыр.
Пецеzi тунмә айт-чадыр:
“Үш чыл үш çас қа çетте
азраб-алдым seni, тунмам,
сеңнебилә, сарғайбыла;
çaгын сеңне чоғул,
парчан казыб-алдым,
çaгын сарғай чоғул,
парчан казыб-алдым,
рақ парарға корқ-чарбын,
кыс кизи бин.
Үш çас қа çеткен кизи
позың аңнап пар!
тағда кыл сал!” тәдир.

Аy Бөке

İki kardeş, abla ve oğlan,
baba yok, ana yok,
içmeye (bir) tabak (aş) yok
giymeye giysi yok,
zambaksoğanı, ayı gülü yer.
Ablası kardeşine söyler:
“Üç yıl, üç yaşına kadar
besleyip büyüttüm seni kardeşim,
Zambaksoğanıyla, ayigülüyle,
Yakında zambaksoğanı yok
gidip** eşleyip çıkardım
Yakında ayigülü yok,
gidip eşleyip çıkardım.
Uzağa gitmeye korkardım
Kız çocuğuyum ben
(sense) üç yaşına ulaşmış biri
kendin avla git
dağda tuzak kur” der.